

УДК 811.161.2'37'373'04
Г85

Гриценко С.П. Динаміка лексики української мови XVI – XVII ст. / С. П. Гриценко. – Київ: КММ, 2017. – 934 с.

СЛОВО КРИЗЬ ПРИЗМУ ЧАСУ І ДИНАМІКИ

Уляна Добосевич

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра української мови імені професора Івана Ковалика,
вул. Університетська 1/343, 79602 Львів, Україна,
тел.: (80 322) 239 47 17
e-mail: u-lana@hotmail.com*

DOI <http://dx.doi.org/10.30970/vpl.2108.68.8968>

Пізнання таємниць мови, осмислення процесів її формування, досягнення близьких і далеких її вимірів, занурення у її глибини і панорамне споглядання за постійним рухом – це ті шляхетні цілі, до яких покликана праця філолога. Якщо стимулом стає велика мета, а опорою – фундаментальна наукова база у поєднанні з вагомим та цікавим джерельним матеріалом, то в результаті отримуємо ґрунтовну працю. Саме так при першому ознайомленні можна охарактеризувати монографію Світлани Павлівни Гриценко “Динаміка лексики української мови XVI – XVII ст.”.

Уже з перших сторінок авторка інтригує і навіть провокує читача (аудиторія має бути широка і різноманітна – насамперед науковці, однак не лише для них, але і для значно ширшого кола могла б бути цікавою ця праця – студенти, учителі теж потребують такої лектури) поєднанням різних за вектором ключових понять статичної і динамічної. Еволюція мови, за концепцією, яку обґрунтував І. Бодуен де Куртене, а впродовж більше 120 років розвивали його послідовники у світовому та українському мовознавстві і у своїй праці поглиблює С. Гриценко, передбачає обидва окреслені стани – необхідне збереження мовних елементів у поєднанні із здатністю до змін, появи нового. Взаємодію динамічного та статичного у сучасному науковому дискурсі можна простежити у різних аспектах – наприклад, на матеріалі діалектного мовлення [2] чи лексичних норм сучасної літературної мови [3]. Авторка запропонованої монографії визначила параметри свого дослідження – відповідно до часу та структурного рівня мови. Студія присвячена характеристиці лексичного складу і безпосередньо пов'язаним з його поповненням дериваційним процесам у мові. Погляд ученої звернений у минуле – часовий зріз XVI – XVII ст. неодноразово привертає увагу мовознавців своєю динамічністю, строкатим мовним полотном, яке приваблює своєю мінливістю, різнобарвністю і часом несподіваними візерунками. Безперечно, у цьому мовному розмаїтті уважний погляд науковця вихопить ознаки руху, динаміки, яскраві свідчення прогресу. Активні міжмовні контакти зумовили входження значної хвилі запозичень, які поряд із внутрішньомовними процесами

сколихнули мовний простір і надали певного імпульсу до її розвитку. Тому обраний період є показовим саме для дослідження динамічних процесів.

Структура монографії чітка, прозора і цілком виправдана метою і завданнями, які ставить перед собою авторка. У канві тексту вдало і гармонійно поєднані оглядові, теоретичні, узагальнювальні та найцікавіші – інноваційні – частини. Доповнені схемами і таблицями, вони створюють цілісну і виразну тканину глибокого наукового дослідження, яка в такий спосіб ще й вигідно візуалізована. Термінна система лаконічно визначена в невеликій за обсягом, але важливій для сприйняття частині першого розділу “Метамова дослідження” [1 : 18-19]. Загалом архітектоніка монографії логічна і раціональна, а сам науковий текст надається до подвійного прочитання – і як лінійний послідовний дискурс, і через призму окремих частин, які є достатньо продуманими та цілісними, а тому їх можна сприймати ізольовано. Одразу ж варто звернути увагу на особливості індивідуальної манери викладу Світлани Павлівни, який доладно вписаний у загальноприйняті канони наукового стилю. Тут і модерні (навіть модні!) конструкції на зразок “Статика VS динаміка мови”, і окремі місткі метафори, епітети тощо (“явище варіантності... є типовим і *доброякісним явищем* в історії мови” [1 : 258], “ час відтворення запозичення в пам’ятці – це *не німа дата*” [1 : 269]).

Значну оперативну наукову базу запропоновано у підрозділі 1.2 “Стан і прийоми вивчення лексики української мови XVI – XVII ст.” - своєрідне підґрунтя, що складають наукові розвідки широкого часового діапазону у майже два століття і національно-територіальних обширів. Ця частина має неабияку практичну цінність як суто довідковий апарат, оскільки продумано структурована за різними критеріями – векторами міжмовних взаємин, відповідно до аналізу пам’яток різних стилів та жанрів, щодо вплітання у тексти діалектних мовних елементів, із урахуванням особистості книжника-переписувача-автора тощо.

У студіях такого типу ніяк не можна обійти увагою позамовні (екстралінгвальні) фактори, які впливали на мовотворчі процеси, бо, на думку авторки, “зовнішні чинники виявляються важливими для дослідження мови, коли їх ураховують під час аналізу внутрішніх тенденцій розвитку мови, знаходячи в них підтримку” [1 : 10]. Загальновизнані впливи Відродження та Реформації, заснування братських і вищих шкіл, книгописних осередків, розвиток друкарства – це ті суспільно-культурні обставини, у контексті яких відбувався розвиток мови зазначеного періоду. У зв’язку із цим варто було б додати інформацію про активну участь українців в освітньому процесі західноєвропейських країн, що, безперечно, сприяло міжмовним контактам. Серед зовнішніх чинників, які підштовхували до використання іноземних мов, названо також явище “національного ренегатства”, “морально-духовну слабкість української еліти” у кінці XVI – першій третині XVII ст. [1 : 48] . Однак сучасні дослідження переконують в тому, що частина духовенства, яке належало до української унійної Церкви, стала фактором “українського етнотворення, всупереч усталеним досі кордонам конфесійности. Новостворена унійна Церква внесла у свідомість клиру та мирян нове трактування єдності: не конфесійне, а етнічне (“Руси з Руссю”), і староукраїнська (руська) мова у тих процесах посіла далеко не другорядну роль” [4 : 441].

Центральним з огляду на мету монографії виступає другий розділ “Статичне і динамічне в українському лексиконі XVI–XVII ст.”. Теоретичні засади з’ясування причин та напрямів змін (динаміки) у словниковому складі полягають у

тому, що тут взаємодіють зовнішні та внутрішньомовні фактори. Серед розмаїття цих змін виділено такі: формування вторинних значень у власне українських та запозичених лексемах, що нерідко супроводжувалася їх генералізацією чи спеціалізацією; міжстильове “мігрування” одиниць словникового складу; використання семантичних відповідників; поява чималої кількості дериватів; формування емоційно забарвлених, оцінних елементів. Щодо різних лексем ці зміни виступають у неоднакових комбінаціях, унаслідок чого, власне, і можна говорити про динамічні процеси. Ефект своєрідної матеріалізації семантичних змін створюють схеми, що унаочнюють динаміку, докладний опис знаходимо у тексті монографії. Доповненням і розширенням цього аналізу, до рамок сучасної української літературної мови та діалектного простору, став додаток IV “Семантичні зміни запозичень (фрагмент історичного опису)”. Класифікація лексем за обсягом та інтенсивністю цих змін, запропонована у відповідних підрозділах, дає уявлення про взаємодію статичного та динамічного на прикладі конкретних лексем, з’ясування їхнього значення та виявлення особливостей вживання. Зафіксувати сам перебіг цих процесів, опираючись на писемні тексти у всій їхній різноманітності та лексикографічні джерела – це вияв віртуозного філологічного вміння зануритися в далекий від сьогодення час і наче зсередини спостерігати за рухом лексикону. Неабиякий науковий і пізнавальний інтерес викликає підрозділ II.3 “Ідеографічна стратифікація іншомовних переймань в українському лексиконі XVI–XVII ст.”. Через слово із його зовнішньою формою та внутрішнім значенням наповненням, яке стає компонентом лексико-семантичної або тематичної групи, можна відтворити повноцінну картину життя тогочасного суспільства. Важливо також і те, що цей прикладний підхід дає змогу робити теоретичні узагальнення щодо особливостей дослідження динамічних мовних процесів, якими можна скористатися, аналізуючи їх у різних хронологічних межах. Синтез потужної теоретичної бази і адекватних методів дає достовірні результати, однак авторка окреслює низку проблемних точок у студіях такого типу: “Поза досяжністю для реальних спостережень сучасного історика мови лишається питання ролі усної комунікації в перейманні запозичень, ролі писаря, його ідіолекту, мовно-етнічної належності” [1 : 217]. Цю частину роботи доповнює і хронологічно розширює додаток “Ідеографія запозичень у писемних джерелах XI – XVII ст.”, сформований як таблиця з відповідними графічними позначками, які засвідчують інтенсивність чужомовного впливу саме на зрізі XVI – XVII ст.

С. Гриценко наголошує на лексикоцентричних засадах своєї студії, однак не можна при цьому оминати увагою дериваційних процесів, які підтверджують динаміку словникового складу і у своїй різноманітності стають ще одним важливим засобом поповнення лексичного арсеналу. Деривації – семантичній і формальній – присвячений третій розділ монографії. Аналіз похідних одиниць за моделями, типами та способами словотворення дає підстави зробити важливий для формування концепції історії української мови висновок про те, що в аналізованій період “виформувалися національні словотворчі моделі” [1 : 246].

Четвертий розділ “Іншомовні впливи як чинник динаміки лексикону української мови XVI–XVII ст.” демонструє залежність мовних змін від позалінгвальних факторів - економічних, торгівельних, політичних, культурних. Стислий аналіз цих чинників, опертий на авторитетні джерела суміжних наук, є необхідною композиційною частиною розділу. Рельєфну соціальну картину створює і

сам аналіз, і синтезовані таблиці з назвами професій, запозичені з різних мов (латинської, грецької, церковнослов'янської, польської, німецької, італійської, французької, угорської, румунської, литовської, голландської, білоруської, чеської, арабської та інших), а також похідні від цих лексем, що є ознакою їхньої адаптації на україномовному ґрунті. Така різноманітність породжує цілі ряди синонімів-дублетів, які, на думку авторки та інших мовознавців, є цілком закономірним і позитивним явищем у мовотворчих процесах, оскільки розширює палітру мовних засобів, а відтак дає змогу добирати найбільш відповідне слово, створює основу для становлення різних терміних систем.

Коли ідеться про запозичення, неминуче постає питання про час їх появи у мові-реципієнті, бо “хронологізація запозичень забезпечує досягнення вичерпної й об'єктивної характеристики динаміки мовних одиниць у часі” [1 : 264]. Цей параметр опису стає предметом теоретичних узагальнень та практичного аналізу в п'ятому розділі монографії. Перша фіксація у писемному джерелі викликає цілу низку питань про те, чому саме тоді та чи та лексема отримує закріплення в тексті, яку роль відіграли мови-посередники у пришвидшенні цього процесу, як вплинула поява запозичення на питомі лексеми і чи виникла внаслідок цього семантична дублетність, яку нішу займає запозичення з огляду на стиль чи жанр пам'ятки. Пошук відповідей на ці питання відкрив можливість інших узагальнень – наприклад, щодо інтенсифікації чи уповільнення появи чужомовних слів у різні періоди розвитку мови. З'ясування часу запозичення також може внести корективи щодо джерела (мови-донора), а це дає змогу уточнювати вектори міжмовних контактів. У підсумку авторка стверджує, що “урахування часу запозичення лексеми, словоформи важливе як визначення моменту появи внутрішньосистемних змін, перебудови відношень, нерідко трансформації наявних семантичних полів тощо. Хронологізація запозичень забезпечує досягнення вичерпної й об'єктивної характеристики динаміки мовних одиниць у часі, а також пов'язаних із ними явищ позамовної дійсності – елементів матеріальної і духовної культури” [1 : 304]. Лексикографічне відтворення часу запозичень знайшло своє наглядне втілення у відповідному додатку.

У підсумку можна безсумнівно стверджувати, що українське і європейське (адже міжмовні контакти завжди мають двобічне спрямування) мовознавство збагатилося справді новаторською щодо ідеї та виконання монографією. Історія української мови у сучасному трактуванні – це одна із актуальних мовознавчих галузей, тому праця С. П. Гриценко сьогодні особливо на часі. Скурпульозна реконструкція словникового складу одного із найяскравіших періодів становлення української мови, виявлення і переконливе доведення динамічних процесів всередині цієї системи, вдало структурований науковий текст, логічні теоретичні і практичні висновки – усе це спонукає захарувати монографію до наукового доробку як цінне джерело відомостей про українську мову XVI – XVII ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Гриценко С.П.* Динаміка лексику української мови XVI – XVII ст. / С. П. Гриценко. – Київ: КММ, 2017. – 934 с.
2. *Костів О. М.* Динаміка і статика в діалектних просторових конструкціях (на мат. II тому АУМ) : автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська

мова / Львівський національний університет імені Івана Франка / О. М. Костів. – Львів, 2003. – 20 с.

3. *Струганець Л.* Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття / Л.В. Струганець. – Тернопіль: Астон, 2002. – 352 с.

4. *Фаріон І.* Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у ХІV–ХVІІст.: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива / І. Д. Фаріон. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2015. – 656 с.

REFERENCES

1. *Hrytsenko S. P.* Dynamika leksykonu ukraïnskoi movy KhVI – KhVII st. / S. P. Hrytsenko. – Kyiv: KMM, 2017. – 934 с.

2. *Kostiv O. M.* Dynamika i statyka v dialektnykh prostoroovykh konstruksiiakh (na mat. II tomu AUM) : avtofef. dys. ... kand. filol. nauk: spets. 10.02.01 – ukraïnska mova / Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka / O. M. Kostiv. – Lviv, 2003. – 20 s.

3. *Struhanets L.* Dynamika leksychnykh norm ukraïnskoi literaturnoi movy KhKh stolittia / L.V. Struhanets. – Ternopil: Aston, 2002. – 352 s.

4. *Farion I.* Suspilnyi status staroukraïnskoi (ruskoi) movy u KhIV–KhVIIst.: movna svidomist, movna diïsnist, movna perspektyva / I. D. Farion. – Lviv: Vyd-vo Lvivskoi politekhniki, 2015. – 656 s.

Стаття надійшла до редколегії 20. 05. 2018

доопрацьована 20. 06. 2018

прийнята до друку 15. 08. 2018